

Tijdloze wijsheden voor een beter leven

Levenslessen van 'klassieke denkers'

Henk Smeijsters

DAMON

Als je niet kunt zwijgen moet je schrijven.

Denk je een schrijver, hij staat er geen moment bij stil of hij wel een lezer zal vinden, dan wel of hij met zijn geschrift iets zal uitrichten, hij wil alleen maar greep op de waarheid krijgen.

Søren Kierkegaard

Inhoud

Inleiding	9
Ontmasker mythes – Diogenes van Sinope	13
Betracht matigheid – Aristoteles	25
Wees stoïcijns maar niet onverschillig – Marcus Aurelius	39
Leef waarachtig – Aurelius Augustinus	53
Wees sober en dienstbaar – Franciscus van Assisi	69
Zoek regelmatig de afzondering op – Michel de Montaigne	87
Ontwikkel je intuïtie – Baruch de Spinoza	101
Vermijd gekunsteldheid – Jean-Jacques Rousseau	117
Heb de moed om je verstand te gebruiken – Immanuel Kant	135
Ontvlucht het lawaai van de dwazen – Friedrich Hölderlin	155
Maak je niet tot slaaf van je verlangens – Arthur Schopenhauer	169
Word een aristocraat van de geest – Søren Kierkegaard	183
Maak morele keuzes – Fjodor Dostojevski	197
Vlucht niet in nihilisme – Friedrich Nietzsche	211
Koester de innerlijke ervaring – Rainer Maria Rilke	229
Besef dat het belangrijkste niet uit woorden bestaat – Ludwig Wittgenstein	243
Bevrijd je van het geklets van het men – Martin Heidegger	257
Wees geen eendimensionale mens – Herbert Marcuse	269
Persoonlijk nawoord: Wat ik van Franciscus van Assisi en George Steiner geleerd heb	285
Dankwoord en verantwoording	290
Literatuur	291
Over de auteur	305

Inleiding

In de hedendaagse zoektocht naar vooruitgang geloven we vaak dat alles wat nieuw is, beter is. Maar is dat altijd zo? Het feit dat bepaalde ideeën in een andere tijd en context zijn ontstaan, betekent niet automatisch dat ze verouderd zijn.

Hannah Arendt noemde Walter Benjamin een ‘parelduiker’. Ook ik probeer in dit boek een parelduiker te zijn, iemand die in de geschiedenis parels van het filosofische, religieuze en poëtische denken opduikt. Het zijn parels die niet verloren mogen gaan, omdat zij ons nog steeds iets te vertellen hebben. Als we deze parels uit het verleden bestuderen, blijkt dat zij een ware schatkamer zijn.

Parelduiken in het verleden is nogal gewaagd. Volgens de ene opvatting is het een hachelijke zaak in oudere geschriften antwoorden te zoeken op vraagstukken die zich specifiek in onze tijd aandienen. Maar volgens de tegenovergestelde opvatting is alles anders en toch hetzelfde. Onze tijd is anders, maar de existentiële vragen ten aanzien van betekenisverlening en zingeving waarmee we tijdens ons leven geconfronteerd worden, zijn niet veranderd.

Ik sluit me aan bij deze tweede opvatting, kijk met hedendaagse ogen naar de inzichten van denkers uit het verleden en pas deze toe op onze tijd. Omdat dezelfde woorden bij hen iets anders kunnen betekenen dan bij ons, liggen misinterpretaties op de loer. Toch heb ik dit risico bewust genomen. Het maakte het schrijven van dit boek tot een gedurfde, maar ook interessante en spannende onderneming. Naast de valkuil dat de woorden en inzichten van denkers uit het verleden mogelijkwerwijs niet matchen met onze tijd, doemt nog een andere valkuil op: dat ik niets wezenlijks toevoeg omdat er over veel denkers uit het verleden al zoveel gezegd en geschreven is. Toch heb ik ook dit mogelijke bezwaar naast me neergelegd.

Tijdens het schrijven heb ik me bezonnen op mijn studie andragogiek die rijk was aan filosofie. Filosofische vragen naar de zin van het leven waren van meet af aan verbonden met pedagogische en andragogische vragen.

Vanaf het begin van de filosofie hebben filosofen de mens aangespoord zichzelf en elkaar te vormen met als doel het karakter te ontwikkelen en een deugzaam leven te leiden. Filosofische verhandelingen gingen bijvoorbeeld om het verwerven van autonomie, natuurlijkheid en authenticiteit, het matigen van behoeften en beheersen van emoties, het in jezelf verankeren van geestelijke waarden, het ontwikkelen van praktische wijsheid en het oordeelsvermogen. Veelzeggend is dat Immanuel Kant, de grote filosoof van de Verlichting, meer waarde hechtte aan de praktische, dan aan de theoretische rede.

Ook in mijn ogen heeft filosofie als belangrijkste opdracht het leven en samenleven van mensen beter te maken. Andragogische filosofie is in onze tijd onmisbaar. Hetzelfde geldt voor religie en kunst, die eveneens een andragogische opdracht hebben. De levenslessen die ik uit het werk van enkele van de grootste denkers uit de westerse geschiedenis afleid, zijn bedoeld als ondersteuning bij het zelf ontwikkelen van je karakter en het zelf vormen van je deugden. Zij zijn geen voorschriften maar inspiratiebronnen.

Ons karakter heeft een onveranderbaar aangeboren deel en een veranderbaar aangeleerd deel. Waarden en normen, idealen, (on)deugden en gedragspatronen zijn aangeleerd en kunnen dus veranderen. Neem als voorbeeld de klimaatcatastrofe. Wat met het oog hierop zou moeten veranderen – het ideaal, de norm, de aandrang en ondeugd om steeds meer te produceren en consumeren – is een ingeslepen gewoonte. Te veel mensen identificeren zich met waarden, normen en idealen die de klimaatcatastrofe veroorzaakt hebben. Het zou beter zijn als zij zich identificeren met waarden, normen en idealen waarvoor minder grondstoffen en energie nodig zijn.

Wat we in onze wereld hard nodig hebben is een morele en geestelijke omwenteling, in de woorden van Friedrich Nietzsche: een *Umwertung aller Werte*, een herwaardering van alle gangbare waarden. Om deze noodzakelijke omwenteling te kunnen bewerkstelligen zijn de tijdloze wijsheden van denkers uit het verleden onmisbaar. Met de parels die ik in dit boek opduik wil ik lezers inspireren de noodzakelijke morele en geestelijke omwenteling in gang te zetten. Ik ben niet zo radicaal als Søren Kierkegaard die zegt dat het hem niks kan schelen als zijn boeken niet gelezen worden. Ik hoop wel degelijk iets te kunnen bewerkstelligen. Toch voel ik mijn schrijven op dezelfde manier aan zoals hij. Ik schrijf omdat ik, in een tijd waarin de beschaving lijkt te wankelen, niet kan en niet wil zwijgen. Ik

schrijf omdat ik wijzer wil worden, zonder gerichtheid op de markt, in de hoop dat ik daardoor de mensen die er ook zo over denken een hart onder de riem kan steken.

De denkers die ik in mijn boek *Hoe je een beter mens wordt* bespreek, zijn allemaal ná 1900 geboren. De denkers die ik in het onderhavige boek bespreek zijn allemaal vóór 1900 geboren. De term 'klassiek' in de ondertitel verwijst niet uitsluitend naar denkers die tot de klassieke oudheid behoren. De selectie gebeurde op basis van twee criteria. Het eerste criterium is dat het denkers betreft die geschikt zijn om te helpen bij het duiden van actuele maatschappelijke ontwikkelingen. Het tweede criterium is dat deze denkers bouwstenen aandragen voor levenslessen die ons helpen de maatschappelijke ontwikkelingen de goede kant op te sturen en betekenis en zin aan ons leven te geven. Ik geef geen volledig overzicht van hun werk, maar kies als perspectief de deugdethiek, karaktervorming, bildung en existentiële filosofie. Met het oog op de maatschappelijke en existentiële ontwikkelingen die ik wil duiden heb ik ervoor gekozen die delen uit hun oeuvre te bespreken die in het bijzonder relevant zijn. De denkers zijn geordend aan de hand van hun geboortjaar.

Elk hoofdstuk heeft dezelfde opbouw. Op de informatie over het leven en werk volgen belangrijke inzichten van de betreffende denker die aansluiten bij de actualiteit. Vervolgens werk ik de relatie tussen deze inzichten en actuele maatschappelijke ontwikkelingen uit. Het hoofdstuk eindigt met enkele levenslessen die we daaruit kunnen afleiden. Ik heb geprobeerd in dialoog met de denkers te komen tot een *translatio* (vertaling), *imitatio* (nabootsing) en *aemulatio* (overtreffing).

Diogenes van Sinope

Ontmasker mythes

– Diogenes van Sinope

Leven en werk

Ontmaskeraars van mythes zijn nakomelingen van Diogenes van Sinope (413-323 v.Chr.). Deze filosoof is wellicht de meest autonome, natuurlijke en authentieke filosoof die we kennen. Diogenes leefde als een straathond, niet zoals de hedendaagse daklozen in een kartonnen doos, maar in een ton op het marktplein. Hij hechtte geen enkele waarde aan geld, bezit, macht en status. De bekende anekdote dat hij koning Alexander de Grote (356-323 v.Chr.) vroeg aan de kant te gaan omdat hij hem het zonlicht versperde, kun je als volgt duiden: jouw rijkdom, macht en status hebben voor mij minder betekenis dan de zonnestralen. Diogenes was de criticus van de schijn en keek met de ogen van het kind dat ziet en zegt wanneer de keizer geen kleren aanheeft.

Volgens een andere anekdote was hij met een lantaarn op zoek naar een echte mens. Daarmee wilde hij op allegorische wijze zeggen dat mensen zichzelf van geld, bezit, macht of status afhankelijk maken. Daardoor zijn ze niet in staat onafhankelijk te denken en geloven ze in mythes, zodat ze niet echt mens zijn. Echt vrij, autonoom, onafhankelijk en authentiek is alleen de mens die geen geld, bezit, macht en status nodig heeft. Diogenes: ‘Familie, verwanten, vrienden, roem, vertrouwde plekjes, school, dat zijn allemaal vreemden. Wat wel van jou is? Je eigen voorstellingen.’

Diogenes lachte om mensen die druk in de weer zijn met in hun ogen gewichtige, maar in zijn ogen onbelangrijke zaken en hekelde de menselijke neiging tot gewichtigdoenerij en ijdelheid. Mensen die zich met luxueuze uiterlijkheden omringen noemde hij qua uiterlijk mens, maar qua innerlijke geest apen. De echt kostbare zaken zijn in zijn ogen voor een appel en een ei te krijgen of helemaal niet te koop. Een gelukkig leven bestaat uit het hebben van een rustige, onbezorgde, onbevreesde en vrolijke geest. Hoe minder je nodig hebt, hoe minder gefrustreerd je

manier om mythes, van welke aard dan ook, te ontmaskeren zonder zelf nieuwe mythes te creëren.

De relatie tussen belangrijke hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen en de inzichten van Diogenes van Sinope

Diogenes van Sinope ontmaskerde mythes en abstracties. Hij nam hypocrië, gewichtigdoenerij en ijdelheid op de hak. Doordat hij ongevoelig was voor geld, bezit, macht en status kon hij frank en vrij, autonoom en authentiek oordelen. Iemand als Diogenes, die ziet en opmerkt wanneer de keizer geen kleren aanheeft en als een hond tegen heilige huisjes plast, wekt irritatie op. In onze meritocratische en marktgerichte maatschappij geldt de norm dat je een zo hoog mogelijk diploma behaalt, je op de markt zo duur mogelijk verkoopt en zoveel mogelijk geld en bezit verwerft zodat je een zo hoog mogelijke plek op de sociale ladder verovert. Binnen de meritocratische en marktgerichte ideologie wordt Diogenes, net als de daklozen die in grote steden in kartonnen dozen wonen, als een loser geframed, iemand die het in de maatschappij niet gemaakt heeft en daar zelf verantwoordelijk voor is. Omdat niemand graag een loser genoemd wil worden spreekt zijn levensstijl niet tot de verbeelding. Zoals Diogenes buiten de markt naar de waarheid zoeken, geniet weinig waardering. De waarheid is sowieso niet erg geliefd als zij tegen de heersende ideologie ingaat.

Juist de negatieve framing maakt Diogenes tot de ideale referentiepersoon om de hedendaagse mens en maatschappij kritisch door te lichten.

Mythes van onze tijd

Een mythe is een als waar aangenomen verzinsel. Ook onze tijd kent de nodige mythes die we met behulp van Diogenes' mentaliteit kunnen ontmaskeren. Voorstanders van het neoliberalisme geloven heilig in de marktwerking. Toch is het een mythe dat de markt altijd efficiënter en effectiever is dan de overheid. Hiermee samenhangende mythes zijn dat je burgers als 'homines economici' moet benaderen, dat zij net als ondernemers en beleggers in termen van winstgevendheid moeten denken, dat de overheid een bedrijf is dat de burgers als klanten moet bedienen en dat belastingverlagingen goed zijn voor iedereen. Naast deze mythes, die voortkomen uit de ideologie van de marktwerking, bestaat de mythe dat de materiële

voortgang niet alleen grenzeloos is, maar er tevens voor zorgt dat ons geluk alsmaar toeneemt. Ook is er de mythe dat technologische innovaties alle problemen zullen oplossen.

De inderdaad opmerkelijk toegenomen materiële welvaart mag niet de ogen doen sluiten voor het feit dat mensen er in psychisch, sociaal en geestelijk opzicht niet alleen maar op vooruit zijn gegaan. Terwijl in psychisch, sociaal en geestelijk opzicht de keizer van het rijk van de moderniteit schaars gekleed is, zien de verdedigers van de materiële voortgang en het neoliberalisme niet zijn naaktheid, maar uitsluitend het klatergoud van zijn ornamenten. Bovendien hebben de door de materiële welvaart veroorzaakte klimaatverandering, afname van de biodiversiteit en uitputting van de grondstoffen een alarmerende omvang aangenomen.

Ook het gezegde van onze voormalige neoliberale minister-president Mark Rutte ‘Nederland is een gaaf land’ is een mythe. Zijn technocratische, ondernemersvriendelijke maar burgeronvriendelijke kabinetten gingen jarenlang in de fout. De toeslagenaffaire, de zwarte lijsten van de belastingdienst, de brievenbusfirma’s aan de Amsterdamse Zuid-As, de woningschade door de gaswinning in Groningen zijn daar schokkende voorbeelden van. Het achterhouden van informatie, het gebrekkige geheugen van Rutte en mythische mooipraterij dienden om dit te verhullen.

Links en rechts verzet tegen de voortgangsmythe

De afgelopen jaren groeide het linkse verzet tegen de voortgangsmythe, de neoliberale mythe dat je de maatschappij aan de markt kunt overlaten en geen regulerende overheid nodig hebt. Met de boeken over de schaduwzijde van de materiële voortgang en het neoliberalisme zijn inmiddels boekenkasten te vullen. Tal van actiegroepen ontstonden die tegen de klimaatverandering, het verlies van de biodiversiteit, het neoliberalisme en de toegenomen ongelijkheid protesteren. *Occupy Wall Street*, *Green Peace*, *Extinction Rebellion* en *Fridays for Future* zijn daar slechts enkele voorbeelden van. Dit linkse verzet heeft een rijke traditie in de naoorlogse geschiedenis. In het Duitsland van na de Tweede Wereldoorlog gingen linkse studenten de straat op om de mythe ‘Wir haben es nicht gewußt’ (we wisten het niet) – het verzinsel dat alleen de Hitlerklike voor de Holocaust verantwoordelijk was en ervan wist – en de oud-nazi’s in de regering, de rechtspraak en het politieapparaat te ontmaskeren. In de Verenigde Staten demonstreerden linkse studenten tegen de verzinsels die door de

regeringen van Lyndon Johnson en Richard Nixon over de Vietnamoorlog verspreid werden.

In Nederland bereikte het verzet tegen de verhullende overheid een hoogtepunt toen het toenmalige christendemocratische Tweede Kamerlid Pieter Omtzigt en het socialistische Tweede Kamerlid Renske Leijten de handen ineensloegen. Zij beten zich vast in de toeslagenaffaire en speelden het klaar na veel pogingen van het kabinet om de waarheid te verdonkeremanen de verhullende sluiers weg te trekken.

Een andere vorm van links ontmythologiserend verzet representeren sinds jaar en dag de cartoonisten die niet alleen de vergeetachtige Rutte, maar ook politici zoals Geert Wilders, Donald Trump, Vladimir Poetin en kerkleiders die jarenlang het kindermisbruik verhulden op de hak nemen.

Naast het linkse verzet groeide de afgelopen jaren het rechts-radicalen en zelfs rechts-extreme verzet tegen de overheid, de democratie en 'de elite'. Wilders, voorman van de Partij voor de Vrijheid (PVV), een partij zonder leden en inspraak, kon hoge ogen gooien. Hij wierp zich op als degene die de mythes van de islam, de multiculturele samenleving, de overheid en 'de elite' ontmaskert. Hij introduceerde woorden als 'nepparlement' en 'neprechtters', noemde D66 politica Sigrid Kaag een 'heks', GroenLinks-PvdA politicus Frans Timmermans en andere politici 'volksvijanden', journalisten 'tuig van de richel', demonstranten 'engnekken' en asielzoekers 'testosteronbommen'. Het deel van het volk dat ontvankelijk is voor vijanddenken en complottheorieën omarmde Wilders als een soort pseudo-Diogenes die in het land 'waar je niet mag zeggen wat je wilt' nu eens eindelijk de waarheid spreekt. Wie als politicus het vijanddenken aanwakkert en complottheorieën verspreidt is echter geen Diogenes die mythes ontmaskert, maar iemand die met nieuwe mythes de macht verovert.

Onder de gehate elite vallen bestuurders, politici, rechters, wetenschappers, hoogopgeleiden, intellectuelen en journalisten die artikel 1 van de Grondwet (het gebod van gelijke behandeling en verbod op discriminatie), de Europese Unie, de globalisering, en de solidariteit met buitenlanders in nood een warm hart toedragen. Ook de zorg voor de natuur, het klimaat en de aarde als geheel moet het ontgelden.

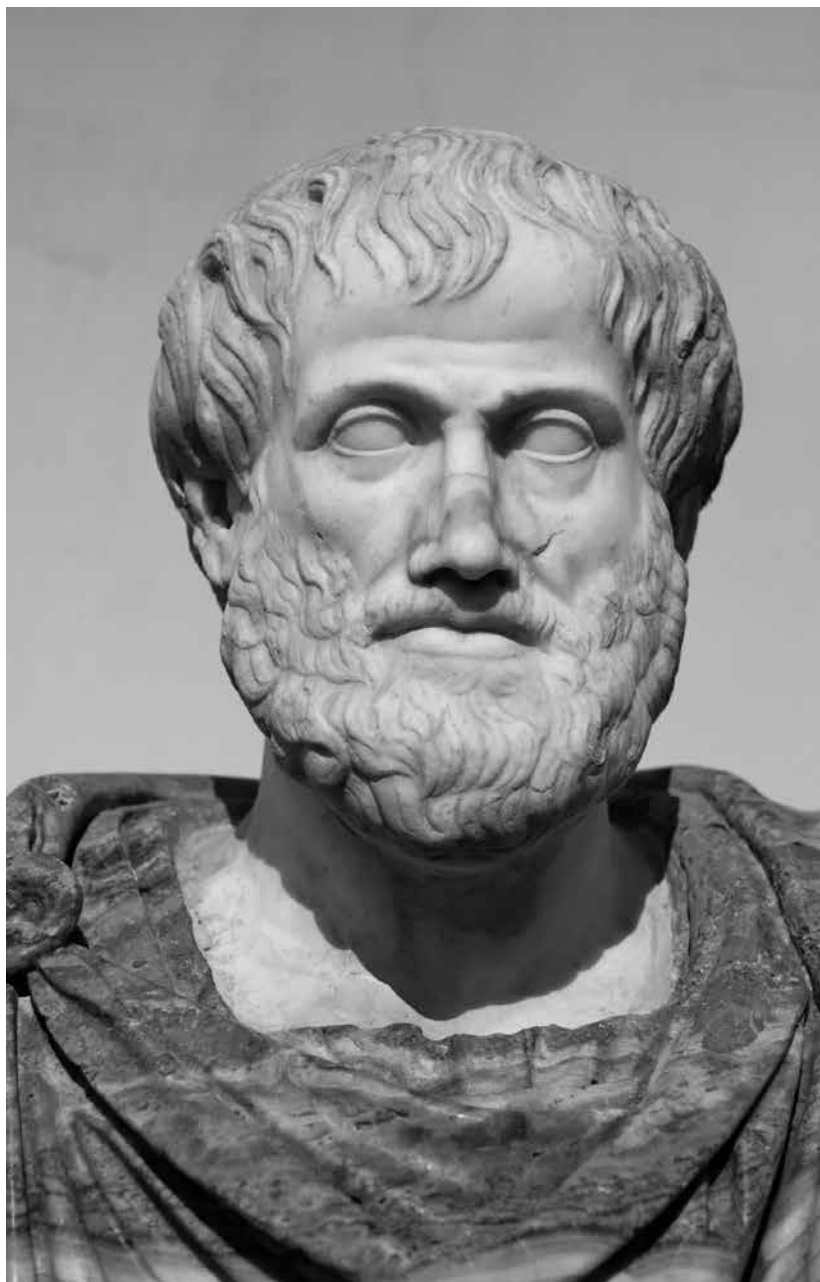
De ontmaskering van het linkse utopisme

Dan zijn er critici die zich erop voorstaan linkse utopisten te ontmaskeren. Het tegen de linkse utopisten gerichte verzet staat in de traditie van Karel van het Reve, die niet alleen het geloof in een goddelijk opperwezen bestreed, maar ook elke linkse mythe die het paradijs op aarde beloofde en de realiteit van het communisme in de Sovjet-Unie van Josef Stalin en het China van Mao ze Dong met mooie woorden toedekte. Van het Reve vond dat je christenen die in elk heil en onheil de wil van God zien in hun gezicht moet uitlachen en liet zien dat het reëel bestaande communisme in werkelijkheid humanitaire rampen veroorzaakte.

Het denken van deze critici verdient echter niet altijd het predicaat ‘onafhankelijk’ dat kenmerkend is voor Diogenes. Achter de suggestie linkse utopisten te ontmaskeren gaan vaak de mythes van de materiële vooruitgang, technologische maakbaarheid, marktwerking en grenzeloze economische groei schuil.

Het kritiekloze maatschappelijk karakter

Van jongs af aan worden via de opvoeding en het onderwijs op kinderen en leerlingen mythes overgedragen waardoor in hun karakter soortgelijke gedachten, gevoelens en handelingen verankerd zijn. Tegenwoordig zijn daar de sociale media bijgekomen. Je kunt spreken van een ‘maatschappelijk karakter’: karaktereigenschappen die mensen in dezelfde maatschappij met elkaar gemeen hebben. Aangezien het verwerven en behouden van een identiteit een heikel ontwikkelingsproces is, voelen mensen zich gesterkt als zij denken, voelen en handelen zoals anderen. Doordat zij anderen imiteren en door een gebrek aan onafhankelijk kritisch toetsen blijft het maatschappelijk karakter tijdens de volwassenheid grotendeels onveranderd. Dit heeft er in onze tijd toe geleid dat het mainstream vocabulaire overloopt van economische termen zoals ‘economische groei’, ‘koopkracht’, ‘consumentenvertrouwen’, ‘marktwerking’, ‘technologische innovatie’ en van psychologische termen zoals ‘leuk vinden’, ‘genieten’, ‘beleven’, ‘amusementswaarde’ enzovoort. Veel mensen gebruiken dergelijke termen zo vanzelfsprekend alsof er op geen andere manier over het menszijn, de maatschappij en de wereld gesproken zou kunnen worden. Ga je in een mainstream gezelschap daar tegenin, dan word je als een wereldvreemde zonderling beschouwd die het klappen van de zweep niet

Aristoteles

Betracht matigheid

– Aristoteles

Leven en werk

Met Socrates (469-399 v.Chr.) en Plato (427-347 v.Chr.) maakt Aristoteles (384-322 v.Chr.) deel uit van de Grote Drie filosofen van de klassieke oudheid. Hij was de zoon van arts Nicomachus, de lijfarts van koning Amyntas III van Macedonië. Amyntas III was de grootvader van Alexander de Grote. De naam Nicomachus vinden we terug in Aristoteles' *Ethica Nicomachea*. Op zeventienjarige leeftijd vertrok hij naar Athene en werd hij leerling in Plato's Akademeia. Deze academie van Athene was in 387 v. Chr. opgericht door Plato. Burgers kregen er les in de filosofie. Aristoteles kreeg les van Plato, maar zijn eigen filosofie zou zich in een heel andere richting ontwikkelen. Aristoteles bleef lange tijd aan de Akademeia, die hij pas na Plato's dood in 347 v.Chr. verliet.

Philippus II van Macedonië stelde hem enkele jaren aan als privéleraar van zijn zoon Alexander. Daarna keerde hij terug naar Athene waar hij in de wandelgang van het Lykeion (lyceum) onderrichtte. Nadat Alexander de Grote in 323 v.Chr. overleden was en het verzet tegen Macedonië groeide werd Aristoteles als een collaborateur gezien. Hij verliet Athene, week uit naar het landgoed van zijn moeder, en stierf een jaar later aan de gevolgen van een maagkwaal.

Aristoteles was een echte *homo universalis*. Behalve met filosofie hield hij zich ook met biologie, geneeskunde, natuurkunde, politieke theorie en poëzietheorie bezig. Hij nam afstand van Plato's Ideeënleer, die leert dat alle dingen die wij kennen afgeleid zijn van tijdloze, onveranderlijke ware ideeën die in een ideële werkelijkheid buiten de materiële werkelijkheid bestaan en die wij alleen met ons verstand kunnen vatten. Illustratief voor het verschil tussen Plato en Aristoteles is Rafaels fresco *De school van Athene*, in de Stanze di Raffaello in het Apostolisch Paleis in het Vaticaan, waarop Plato met de hand naar boven wijst – naar de Ideeënleer – en Aristoteles met de hand naar beneden wijst – naar de concrete wereld.

Aristoteles is met zijn *Ethica Nicomachea* de grondlegger van de deugdethiek. Een deugd is een gezindheid om het goede te doen, moreel verantwoord te leven. Handelen is deugdzaam als het beoogt het goede te bewerkstelligen. De mens is deugdzaam als hij een handeling niet kiest uit eigenbelang, maar omdat zij het algemeen belang dient en als hij dit doet vanuit een vaste, onveranderlijke en onwankelbare innerlijke geneigdheid. De deugdethiek onderzoekt hoe we onze gezindheid zodanig kunnen vormen en vervolmaken dat we uit onszelf deugdzaam handelen. Ik zal mij in dit hoofdstuk richten op de deugdethiek.

Belangrijke inzichten van Aristoteles

Matigheid betrachten

Aristoteles onderscheidde verschillende deugden zoals dapperheid, matigheid, rechtvaardigheid en verstandigheid. Met het oog op het bevredigen van onze behoeften is matigheid betrachten de belangrijkste deugd. Aristoteles:

‘Een onmatig mens begeert alles wat aangenaam is of wat dat het meest is, en zijn begeerte drijft hem ertoe dat ten koste van alles te pakken te krijgen. [...] Een matig mens daarentegen houdt in deze dingen het midden. Hij beleeft namelijk geen plezier aan de dingen die een onmatig mens het meest plezier doen – daar heeft hij eerder een afkeer van; hij vindt gewoonweg geen plezier in verkeerde dingen en geniet van geen enkel lichamelijk genoegen buitensporig.’

Vergelijk je het utilitarisme, dat het vergroten van genot en het verminderen van pijn als het ultieme doel beschouwt, met het citaat van Aristoteles, dan zie je dat het utilitarisme de onmatigheid legitimeert. Je ziet dat de deugdethiek en het utilitarisme verschillende wegen bewandelen. Het utilitarisme geeft mensen die hun genot niet willen matigen een steuntje in de rug.

Wat volgens Aristoteles het juiste midden inhoudt zien we – ook buiten het domein van de behoeftebevrediging – aan de uitersten waarvan hij vindt dat je er vandaan moet blijven. Dapper zijn betekent dat je noch roe-

keloos, noch laf bent; behulpzaam zijn betekent dat je noch onverschillig bent, noch jezelf tot de slaaf van een ander maakt; vrijgevig zijn betekent dat je noch verkwistend, noch gierig bent; trots zijn betekent dat je noch verwaand bent, noch je de mindere van een ander voelt; royaal zijn betekent dat je noch alle geld weggeeft, noch krenterig bent en alle geld oppot; oprecht zijn betekent dat je noch opschepperig, noch quasi-bescheiden bent; vriendelijk zijn betekent dat je noch vleierend, noch twistziek bent; oprecht verontwaardigd zijn betekent dat je noch rancuneus bent, noch leedvermaak hebt; schroomvallig zijn betekent dat je noch schaamteloos, noch bedeesd bent.

Omdat Aristoteles de verantwoordelijkheid voor de deugdzaamheid bij het individu legt, zou je hem een existentialist *avant la lettre* kunnen noemen. Je beschikt niet over een waardige existentiële houding als je de verlokkingen uit de omgeving de schuld geeft van jouw uitpattingen.

Geestelijke inspanning leveren

De deugdzame mens van Aristoteles is noch een stoïcijn die gebeurtenissen gevoelsmatig koud laten, noch een kynicus die op provocerende wijze mythes ontmaskert, noch een voorloper van de middeleeuwse monnik die het gebod van de armoede gehoorzaamt. De stoïcijnen, kynici en monniken kiezen ervoor om door middel van bezitloosheid geestelijk autonoom te zijn. Volgens Aristoteles heeft de mens voedsel en andere levensbehoeften wel degelijk op een toereikend niveau nodig en vereist deugdzzaam leven niet dat je in armoede leeft. Hij vervolgt echter met te zeggen dat dit niet betekent dat de mens een overvloed aan dingen behoeft om gelukkig te kunnen zijn. Hoewel je met een beperkt aantal dingen een gelukkig leven kunt leiden, verkeren veel mensen sinds jaar en dag in de waan dat zij een grote hoeveelheid dingen moeten bezitten om gelukkig te zijn.

Aristoteles plaatst daar tegenover dat een gelukkig, in zijn woorden 'voortreffelijk' leven, serieuze inspanning vereist. De hoogste activiteit in een voortreffelijk leven is volgens hem de beschouwelijke filosofische activiteit die vanuit een intrinsieke motivatie, zonder een extrinsiek doel buiten zichzelf te dienen, met serieuze toewijding wordt uitgevoerd.